

TÁJTÖRTÉNETI VIZSGÁLATOK CSERHÁTI MINTATERÜLETEN

ZAGYVAI GERGELY

Nyugat-Magyarországi Egyetem, Környezettudományi Intézet
9400 Sopron, Bajcsy-Zsilinszky u. 4.
e-mail: zagyvai@emk.nyme.hu

Kulcsszavak: tájtörténet, felszínborítás-változás, használati intenzitás, természetesség

Összefoglalás: Vizsgálataink során cserhádi mintaterületen végeztünk tájtörténeti kutatást történeti térképekre, archív légifényképekre, levéltári adatokra, a helytörténeti irodalomra és a helybeliek közléseire támaszkodóan. Figyelembe vettük az első három katonai felmérés és az 1990-es évekbeli topográfiai térkép elkülöníthető felszínborítási kategóriáit. A felsorolt térképeken kívül a 20. század többi katonai térképeit és légifényképeit felhasználva megállapítottuk a fő felszínborítás-változási folyamatokat. Az elkülönített kategóriákhoz, a hivatkozott szakirodalmat alapul véve, de azt a helyi viszonyokra alkalmazva, természetességi és használati intenzitási értékeket rendeltünk, majd ezekből az egész területet jellemző indexet képeztünk a tárgyalt időszakokra. Mind a használati intenzitás, mind a természetességi index a táj terhelésének folyamatos, de eltérő ütemű növekedését, ezzel párhuzamosan ökológiai állapotának leromlását jelzi.

Bevezetés

Számos tájökológiai kutatás, élőhely térképezés, tájrehabilitációs beavatkozás, természetvédelmi kezelési terv megalapozásában kulcsfontosságú a kutatott területek múltjának tájhasználati szempontú, alapos feltárása, az egykori tájtörténeti események és a jelen állapot lehetséges összefüggéseinek vizsgálata (KENÉZ et al. 2007, SZABÓ et al. 2007). Élőhely-térképezés során a természetességi vizsgálatokkal kiegészített dolgozatok is készültek (NAGY et al. 2005, 2006, 2007a, 2007b, 2007c, NAGY és PENKSZA 2006a, 2006b, 2007), amikor élőhely-szinten lehet táji összehasonlítást végezni.

A történelem során egy táj lakossága, társadalma a táj potenciális lehetőségeinek az adott kor politikai, társadalmi, gazdasági, tényezőinek megfelelően különböző módon hasznosította a tájat. A felszínborítás fő meghatározói a természeti tényezőkön túl a tájhasználat, mely utóbbi nem csak térben hanem időben is változik. A tájhasználatot egy területen belül különböző területhasználati kategóriákkal jellemezhetjük. A természetes, természetközeli és mesterséges területek mindegyike besorolható az alkalmazott felszínborítási típusrendszer szerinti egységek egyikébe. A Corine felszínborítási adatbázis szerint a fő típusok: mesterséges felszín, mezőgazdasági területek, erdők és természetközeli területek, vizek és vizes területek. A tájtörténet kutatása során, a rendelkezésre álló adatok alapján a táj élőhelymintázatának, felszínborításának időbeli változását vizsgáljuk. A természetközeli élőhelyek esetében csak részben beszélhetünk területhasználatról. A földhasználat a területhasználat egy részeként határozható meg, mely a mezőgazdasági és erdőgazdasági célú hasznosítást jelöli (KONKOLY 2006).

A múlt folyamatainak értelmezéséhez szükséges a múltbéli használati formák hatásainak vizsgálata a tájformáló hatás mértéke szempontjából, valamint az egyes területhasználati, illetve felszínborítási típusok összehasonlítása az adott kor gazdálkodási színvonalának megfelelően.

Cserhádi mintaterületünk kiválasztásának meghatározó indoka, hogy a fő területhasználati típusok mindegyike képviselteti magát, egyik sem jutott kizárólagosan domináns

szerephez, arányuk a vizsgált időszakban folyamatosan változott, így a gazdálkodásban, a tájhasználatban bekövetkező meghatározó tendenciák jól nyomon követhetők.

A kutatás célja a mintaterület tájtörténetének nyomon követése elsősorban a terület-használat változásai alapján a 18. sz. végétől az 1990-es évekig. Fontos szempont volt továbbá az egyes felszínborítási kategóriákhoz rendelt természetességi és használat-intenzitási értékek segítségével a különböző hasznosítási formák tájra gyakorolt összesített hatásának vizsgálata az említett időszakban.

A területhasználattal összefüggésben kitérünk a vízrajz, a közlekedési hálózat és a terület népességének átrendeződésére, változásaira is. A hat község közül öt, Kétdodony, Kisecset, Debercsény, Sente és Szátok eltérő ütemben elnéptelenedő kistelepülések, míg Romhány nagyközség népesebb és a mintaterületen belül központi szerepkörrel bír. Vizsgálatunk tárgyát képezi a két településtípus eltérő fejlődési útja, amely főként a 20. sz.-ban vált markánsan elkülöníthetővé.

Anyag és módszer

Mintaterületünk a Cserháton belül három eltérő karakterű kistáj, a sasbérces kiemelkedésű Nézsza-Csöväri dombság, az alacsony dombvidék jellegű Terényi-dombság és a mélyebb Nógrádi-medence találkozásánál fekszik (MAROSI és SOMOGYI 1990), hat községre terjed ki, melyek a következők: Debercsény, Kétdodony, Kisecset, Romhány, Szátok, Sente. A községek lehatárolásánál a FÖMI által készített és 1992-ben, 1993-ban felújított, 1:10 000 méretarányú topográfiai térkép közigazgatási határvonalai voltak irányadók.

A kutatás módszerében tudományos előzménynek tekintettük a mintaterület tágabb környezetében, az Északi–középhegységben végzett korábbi tájtörténeti feldolgozásokat (KONKOLYNÉ 1990, 1995; NAGY 2003). A tájtörténeti elemzés legjelentősebb adatforrásai a katonai felmérések térképszelvényei, melyek közül 1782 és 1883 között három időmetszetben került sor részletesebb elemzésre. A feldolgozás módszerének középpontjában a történeti térképek térinformatikai elemzése áll. A térképszelvények összeillesztését az EOVS koordináta rendszerbe történő transzformációjuk követi közös illesztőpontok alapján. A georeferált, különböző időszokban készült szelvények ezáltal fedésbe hozhatók egymással és egyéb különböző tematikus térképfedvényekkel. A történeti térképek feldolgozásának következő fázisa a digitalizálás, melynek végeztével és a mintaterület községeire vonatkozó földhasználati statisztikai adatok birtokában a felszínborítási típusok területi változásainak elemzése is lehetővé vált (NAGY 2003) (1–2. táblázat). A digitalizálásra az első három katonai felmérés és az 1990-es évek elején felújított topográfiai térkép esetében került sor.

Az egymást követő térképek részletezettségének különbözősége miatt az egyes időmetszetekben az ábrázolt felszínborítási kategóriák eltérnek egymástól. Az I. katonai felmérésen elkülöníthető kategóriák a következők: 1) szántóföld, száraz gyepek, parlag; 2) erdő; 3) nedves gyepek, vizenyős terület; 4) szőlő; 5) település; 6) állóvíz. A szántóföldek és száraz gyepek (legelő) a vizsgált térképszelvényeken valószínűleg egy színnel szerepelnek, csak a nedves gyepeket jelöli sárgásbarna színezés. E kategórián belül a száraz gyepek szerepe meglehetősen alárendelt volt, hiszen a legeltetés ebben a korban jórészt még az erdőben folyt. A parlagok ebbe a kategóriába sorolását a nyomásos gazdálkodási forma korabeli használata indokolja. A szőlőterületekhez tartoznak, de a térképen nem különülnek el a

szőlőnél kisebb jelentőségű gyepes gyümölcsösök sem. A települések kiterjedését gyarapítják a gazdasági épületek közötti területek, házakhoz kapcsolódó kertek és szérűk.

A II. katonai felmérés elkülöníthető egységei: 1) szántóföld; 2) erdő; 3) legelő, száraz gyep; 4) cserjés, fás legelő; 5) kaszáló, nedves gyep; 6) cserjés, fás nedves gyep; 7) szőlő; 8) gyümölcsös; 9) mocsár, vizenyős terület; 10) település. Ezekben a térképeken a felsorolt kategóriák a színezés és grafikai jelek által viszonylag pontosan megkülönböztethetők, elhatárolhatók. A települések belterületének lehatárolása a lakóterületekhez kapcsolódó kertekkel, veteményesekkel együtt történik itt is és a további felmérések szelvényein is.

A III. katonai felmérés szelvényei a vonatkozó területre sajnos csak fekete-fehér kivitelben szerezhetők be és ez behatárolja a művelési ágak elkülönítésének megbízhatóságát. A következő területhasználati kategóriákat különböztethetjük meg a területen: 1) szántóföld; 2) erdő; 3) legelő, száraz gyep; 4) cserjés, fás legelő; 5) kaszáló; nedves gyep; 6) szőlő, gyümölcsös; 7) mocsár, vizenyős terület; 8) település. A felsoroltak közül, a településeket és az erdőket kivéve nem megbízható a többi kategória elhatárolása. Az elkülönítéshez segítséget nyújtanak a felmérés előtti és utáni térképek, illetve a felmérés kevésbé részletes 1:75 000 méretarányú térképei ([http1](#)).

Az 1920-as évektől 1989-ig csaknem minden évtizedből rendelkezünk katonai térképekkel, a kis időlépcsők miatt ez az időszak alaposabban vizsgálható.

Az 1992-1993-ban felújított 1:10 000 méretarányú térképen határozottan és megbízhatóan különülnek el az alábbiakban felsorolt kategóriák: szántóföld; erdő; gyep; szőlő; gyümölcsös; mocsár, vizenyős terület; település; állóvíz. A térkép színezésének hátránya, hogy a száraz és nedves gyepek nem különülnek el rajta. A gyepek szukcessziós viszonyaira következtethetünk a cserjéseket, bozotosokat, elszórt fákat jelölő piktogramokból. Fontos megjegyezni, hogy ezeknek a térképszelvényeknek a megújítása és nem készítése történt 1992–1993-ban, ami a tapasztalatok szerint nem jelenti a változások pontos nyomon követését, így ezen a térképen sok tekintetben még a szocialista mezőgazdaságra jellemző viszonyok tükröződnek.

A térképi információkat kiegészítik az országos és a Nógrád megyei statisztikai kiadványok községsoros adatai, amelyek földhasználati információval szolgálnak az 1895. és 2006. közötti időszakról ([http2](#)). A térképek és a statisztikai kiadványok területi adatainak összehasonlításából kitűnik, hogy a két adatforrás készítése valószínűleg eltérő módszerrel, eltérő szempontok szerint zajlott. Mindezek ellenére a földhasználati statisztikai adatok alkalmasak a művelési ágak változásainak 20. századi nyomon követésére.

Értékes adatforrást és összehasonlítási lehetőséget kínál a 20. sz. második felében lezajló változások nyomon követéséhez az 1950-es évektől a Hadtörténeti Térképtár jóvoltából rendelkezésre álló katonai légifényképek összevetése. A légifotók által az egyes mozaikosabb felszínborítási kategóriák területein belüli változások (pl. beerdősülés), valamint a mezőgazdasági művelésű területek parcellaszerkezetének, táblaméretének változása is nyomon követhető.

Fontos információkat szolgáltatnak a mintaterületről szóló néprajzi (GEBLER és PAULOVITS 2003), helytörténeti (BAGYINSZKI és BAGYINSZKI 2005, SZABÓ 1988) és történeti földrajzi munkák (GYÖRFFY 1998).

A digitalizált térképekhez természetességet és hasznosítási intenzitást bemutató fedvény készült oly módon, hogy a különböző időmetszetekben készült térképek egyes kategóriáihoz az adott kor területhasználatának megfelelő intenzitási és természetességi értéket rendeltünk.

1. táblázat A mintaterület földhasználati kategóriáihoz rendelt intenzitási és természetességi értékek
Table 1. The intensity and naturalness values linked to land use categories

Felszínborítási kategória	I. kat. felm. (1782, 1784)		II. kat. felm. (1842)		III. kat. felm. (1872, 1883)		Topog. térkép (1992–1993)	
	Int.	Term.	Int.	Term.	Int.	Term.	Int.	Term.
szántóföld, száraz gyep, parlag	5	3	*	*	*	*	*	*
szántóföld	*	*	7	4	7	4	8	5
erdő	2	1	2	1	2	1	4	2
gyep	*	*	*	*	*	*	4	2
legelő, száraz gyep	*	*	4	2	4	2	*	*
cserjés, fás legelő	*	*	4	2	4	2	*	*
kaszáló, nedves gyep	*	*	4	2	4	2	*	*
cserjés fás nedves gyep	*	*	4	2	*	*	*	*
nedves gyep, vizenyős terület	3	2	*	*	*	*	*	*
szőlő	6	3	6	3	*	*	7	4
szőlő, gyümölcsös	*	*	*	*	6	3	*	*
gyümölcsös	*	*	5	3	*	*	6	3
település	7	5	7	5	7	5	9	6
mocsár, vizenyős terület	*	*	1	1	1	1	2	1
állóvíz	4	2	*	*	*	*	4	2

A használati intenzitás értékek egy 1-től 10-ig terjedő skálán jellemzik az aktuális használati forma környezetére gyakorolt terhelését. Ennél az értéknél a 10-es jelenti a legnagyobb intenzitású használatot. A természetességi mutatószám 1-től 6-ig terjed, ebben az esetben az 1-es jelenti a leginkább természetközeli felszínborítást. Az egyes természetességi kategóriákat a következő képen definiálhatjuk: 1 – természetes és természetközeli élőhelyekkel fedett felszínek, 2 – közepes mértékben átalakított élőhelyekkel fedett felszínek, 3 – erősen átalakított élőhelyekkel fedett felszínek, 4 – átalakított, egymással mozaikoló élőhelyekkel fedett felszínek, 5 – jellemzően mesterséges élőhelyekkel fedett felszínek, 6 – beépített, burkolt mesterséges felszínek. Az egyes felszínborítási kategóriákat jellemző természetesség és intenzitás értékek a különböző időszakokban az adott kor gazdálkodási színvonalának és sajátosságainak megfelelően kerültek kialakításra (KONKOLYNÉ és NAGY 2005) (3. táblázat).

Jelen vizsgálat során az egyes értékek meghatározása döntően a hivatkozott irodalmak értékeihez alkalmazkodva történt, de módosításokra is szükség volt a térképek eltérő kategória rendszere és a mintaterület sajátos táji jellemzői okán. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy kutatásunkban az intenzitási és természetességi értékek meghatározása nagy mértékben a felszínborítási egységek relatív összehasonlításán, és a múltból származó, sokszor hiányos információk alapján történő becslésen alapszik, ezért fenntartásokkal kezelendő. Ugyanakkor az elkészülő hasznosítási intenzitási és természetességi térképek összehasonlításával és intenzitás és természetességi indexek összevetésével a vizsgált táj terhelései és természetességi viszonyainak irányai, tendenciái nyomon követhetővé válnak. (KONKOLYNÉ 2006). Az intenzitás és természetességi indexet a terület-használati kategóriák részterületének (ha) és a hozzá tartozó hasznosítási intenzitási értékek

kek szorzatának összegéből képezzük, oly módon hogy az összeget elosztjuk az összterülettel (KONKOLYNÉ és NAGY 2005).

Rendelkezésünkre állt a mintaterületre az 1998-as SPOT és LANDSAT műholdfelvételek alapján készített Corine Land Cover 1:50 000 méretarányú felszínborítási térkép (FÖMI, 1998-2000), amelynek kategóriáihoz szintén hozzárendeltük a természetesség és az intenzitás értékeit (KONKOLYNÉ és NAGY 2005). A CLC 1:50 000-es adatbázis elemzése nagy segítséget jelentett az 1990-es években készített topográfiai térkép kategóriáihoz rendelt intenzitás és természetességi értékek kialakításában. A CLC 1:50 000 felszínborítási térkép részletesebb kategóriáinak mutatószámait a területi arányoknak megfelelően súlyozhatóvá váltak, így a topográfiai térkép elemzése hűbben tükrözte a közelmúlt viszonyait (KONKOLYNÉ és NAGY 2005).

Eredmények és megvitatásuk

Területhasználati változások

A mintaterületen a vizsgált időszak folyamán a különböző felszínborítási kategóriák átalakulási irányai és a folyamatok mértéke nagy változatosságot mutat. Csoportosítva és súlyozva a folyamatokat öt jellemző változási típus képe körvonalazható (1. táblázat).

2. táblázat A mintaterület területhasználatának változásai 1782 és 2006 között (ha)
Table 2. Land use changes in the studied area between 1782 and 2006 (ha)

	<i>I. kat. felm.</i> 1782–1784	<i>II. kat. felm.</i> 1842–1855	<i>III. kat. felm.</i> 1872–1883	1895	1913	1935
szántóföld	3868	2925	2854	3421	3949	3952
erdő	1930	1249	987	1124	1347	1337
száraz gyeplélegelő	0	1270	1595	1056	564	571
nedves gyeplélegelő	617	677	750	612	392	438
szőlő, gyümölcsös	314	605	513	291	209	227
település, kivett terület	167	159	193	267	354	353
	1962	1966	1971	1984	1992–1993	2006
szántóföld	3317	3238	3182	2449	2654	2335
erdő	1808	1882	1893	2106	2293	2326
száraz gyeplélegelő	451	447	467	1421	1318	915
nedves gyeplélegelő	415	363	453			130
szőlő, gyümölcsös	523	558	486	486	165	442
településterület, kivett	375	401	412	444	416	757

(Forrás: Az irodalomjegyzékben szereplő statisztikai kiadványok, Az I. II. III. katonai felmérés digitalizált térképei, Topográfiai térképek 1992–1993, <http://www.takarnet.hu>)

- Erdő-gyep, gyep-erdő konverzió néven foglalható össze azok az átalakulások, melyek a 18. sz. végétől az erdők legelőkké való átalakulását, a 20. sz. közepétől a legelők mesterséges erdősítését és spontán erdősülését jelentik.

3. táblázat A történeti térképeken elkülönített felszínborítási kategóriák területarányai a vizsgált területen
Table 3. Proportion of land cover categories separated on the historical maps in the studied area

Felszínborítási kategória	I. kat. felm. (1782, 1784) (ha)	I. kat. felm. I (1842) (ha)	III. kat.felm. (1872, 1883) (ha)	Topog. térkép (1992–1993) (ha)
szántóföld, száraz gyepek, parlag	3868 (56%)	*	*	*
szántóföld	*	2925 (42%)	2854 (41%)	2654 (38%)
erdő	1930 (28%)	1249 (18%)	987 (14%)	2293 (33%)
gyepek	*	*	*	1318 (19%)
legelő, száraz gyepek	*	588 (9%)	1457 (21%)	*
cserjés, fás legelő	*	682 (10%)	138 (2%)	*
kaszáló, nedves gyepek	*	475 (7%)	750 (11%)	*
cserjés fás nedves gyepek	*	202 (3%)	*	*
nedves gyepek, vizenyős terület	617 (9%)	*	*	*
szőlő	314 (5%)	579 (8%)	*	25 (0%)
szőlő, gyümölcsös	*	*	513 (7%)	*
gyümölcsös	*	26 (0%)	*	140 (2%)
település	167 (2%)	159 (2%)	193 (3%)	416 (6%)
mocsár, vizenyős terület	*	11(0%)	4 (0%)	35 (1%)
állóvíz	1 (0%)	*	*	14 (0%)

- Az egykor kiterjedt szőlők helyén kialakult másodlagos természetközeli élőhelyek ma is meghatározó elemei a terület vegetációs képének.
- A mintaterület domináns művelési ága az erdők mellett a szántóterület, melyekkel kapcsolatos átalakulások külön vizsgálandók.
- A Lókos-patakot és mellékvizeit szegélyező nagy kiterjedésű kaszálók, hosszú ideig a legstabilabb tájhasználatot jelentették a vizsgálatba bevont falvak területén. A 20. sz. 60-as éveitől meginduló patakszabályozások jelentősen visszaszorították ezt a hagyományos, extenzív gazdálkodási módot.
- A településterületek folyamatos, de községenként és koronként eltérő mértékű növekedése képezi az ötödik jól elhatárolható folyamatcsoportot.

Erdő-gyepek, gyepek-erdő konverziók

A 18. sz. végén a mintaterület 28%-át borították erdők. A nagyobb kiterjedésű erdőtömbök a Romhányi-rögöt, a Szátok és Sente közötti dombsort, a Kisecsettől keleti és déli irányban fekvő magasabb dombokat és a Szentétől kelet felé húzódó hátakat borítják. Az erdők területaránya az 18. század végi állapotokhoz képest a 19. század közepére 10%-al csökkent, helyükön főként cserjés, fás legelők és száraz gyepek jöttek létre. A száraz gyepek egy része feltehetően már az I. katonai felmérésen is szerepelt, igaz a szántóföldektől és a parlagoktól nem elkülöníthetően. A száraz gyepek másik része és a fás, cserjés legelők többsége az egykori erdők átalakulása során keletkezett. Erdő - fás legelő átalakulás elsősorban a megmaradt erdőtömbökkel határos területekre jellemző (Romhányi-rög), de megfigyelhető, hogy egyes alacsonyabb dombhátak kisebb területű zárt erdői teljesen átadták helyüket a fás legelőknek.

A második és harmadik katonai felmérés ideje között az erdők területe kis mértékben tovább csökkent, a különféle gyeptípusok területe körülbelül hasonló mértékben növekedett. A csökkenés elsősorban a Romhányi-rög mintaterületünkre eső nyugati felének erdőterületeit érintette. Ezeken a hegyoldalakon nagy területen található a 19. sz. 2. felében cserjés, fás legelők, kiritkult állományokat, melyeken legeltetés és sertések makoltatása történt. A légifotók szerint, mind a szárazabb, mind a nedvesebb gyepek részben fás legelők és kaszálók voltak. Ezek az értékes élőhelyek használatuk megszűnése, vagy csökkenő mértéke révén a cserjésedéssel, újraerdősüléssel veszítették el hagyományos arcukat az 1980-as években. Ezzel ellentétben, az erdőket ritkító, apasztó folyamat a fahasználat mellett a romhányi mészkőrög tetőin folyó mészégetés. Csökkent az erdők és ugrásszerűen nőtt a gyepek területe Kisecset és Debercsény környezetében. Elképzelhető, hogy a gyepek magas aránya a III. katonai felmérés fekete-fehér szelvényeinek a nehéz értelmezhetőségéből adódik, de a tendencia mindezt figyelembe véve is észlelhető.

Az erdők által borított terület a 20. század során szinte folyamatosan növekedett. 1935-ben észlelhető csupán néhány hektáros visszaesés az 1913-as adathoz képest, később az erdősítés lendülete töretlen. Az erdők 1895-ös kiterjedése 2006-ra több mint kétszeresére nőtt, a szántók, szőlők, de elsősorban az utóbbi századokban hagyományosan legelőként hasznosított földek rovására. A legelőterületek csökkenése elsősorban Kisecset, Sente, Szátok és Kétdodony magasabb dombhátaira koncentrálódik. Az erdőtelepítések meghatározó fafaja a fehér akác (*Robinia pseudoacacia*), de számos fenyvest is létesítettek a mintaterületen. Az akác aránya az ország megyéi közül Nógrádban a legmagasabb. Ez a nagy akácterület sok méhészt vonz az ország minden részéből a virágzás pár hetes szezonjára. Az 1998-as CORINE felszínborítás térkép tanúsága szerint a mintaterület erdeinek több mint felét már az ültetvényszerű lomb- és tűlevelű erdők teszik ki a természetközeli erdőkkel szemben.

A szőlészet, borászat virágzása és hanyatlása

A mintaterületen Kétdodonynál találkozhatunk először a szőlőművelés említésével Radványi Ferenc kutatásaiban, 1710–1716-ból. „Lakossága igen sok erdőt irtott ki a dombokon, hogy ezeket termővé tegye. Úgy látszik szőlőhegyük is van, helye, fekvése igen kedvező, pedig valamikor a helyen vadon volt” (RADVÁNYI 1710-1716). A jozefiánus felmérés szerint a vizsgált területen a szőlőhegyek hat tömbben, Romhány, Kétdodony és Kisecset határában helyezkednek el. Az adatok alapján Kétdodony és Kisecset életében kiemelkedő jelentősége lehetett a szőlészetnek és a borászatnak. Kisecset nagyobb jelentőségét a nagy szőlőterületeken kívül a népességi adatok is alátámasztják, melyek szerint a falu lakossága 1784–87-ben 420 fő (Romhányé ekkor 844 fő), 2000-ben 216 fő (Romhányé ekkor 2359 fő). A legnagyobb összefüggő szőlőterület Kétdodonyhoz tartozik, területe majdnem eléri a 100 ha-t. A szőlőterületek növekedéséhez hozzájárulhatott Prónay Pál romhányi földbirtokos szőlőművelés iránti érdeklődése és szakértelme, melyet jól bizonyít, hogy ő adta ki az első magyar nyelvű szőlészeti és borászati szakmunkát „A szőlőknek plántálásáról, helyes műveléséről és a boroknak rendes megtartásáról való oktatás” címmel (PRÓNAY 1780).

A mintaterületen a 19. sz. közepén a szőlőtermesztés a virágkorát élte. Az első katonai felmérésen feltüntetett szőlőhegyek bővültek és számos új területet vontak be a szőlőtermesztésbe. Növekedett a romhányi Kók-hegy mellett, a Gyakor-harasztnban és az

Öreg-oldalban a szőlők területe, folytatódott a művelés a kétbodonyi Öreg-hegyen és Kisecset és Debercsény között is. Új szőlők jelentek meg a Romhány község határához tartozó Makray-hegyen, Bánk irányában, Szátok felé a Petresekben és Szentétől északra. A szőlőtelepítések fokozásához az 1796. és 1809. közötti napóleoni háborúk nyomán a bor iránti emelkedő kereslet is hozzájárult (BAGYINSZKI és BAGYINSZKI 2005). A jobbágyfelszabadítás előtt a szőlők többsége a jobbágyok kezén volt. Romhányban a gazdagabbaknak 1–2 hold, a szegényebbeknek ennek töredéke jutott. Kétbodonyban és Romhányban 1850-ben 560 fő folytatott szőlőtermesztést, így megállapítható, hogy majdnem minden család rendelkezett kisebb-nagyobb szőlőterülettel. Jellemző a szőlészet jelentőségére, hogy Nógrádban csak 3 község előzte meg Romhányt: Kálló, Bercel és Felsőpenc. Jellemző fajta ebben az időben a Góhér (SZABÓ 1988). A szőlők és gyümölcsösök aránya a hat község határában az 1842-es és 1855-ös felmérések idején összességében kb. 9%, ami az előző felmérés térképén mért érték majd kétszerese, a gyarapodás tehát igen erőteljes.

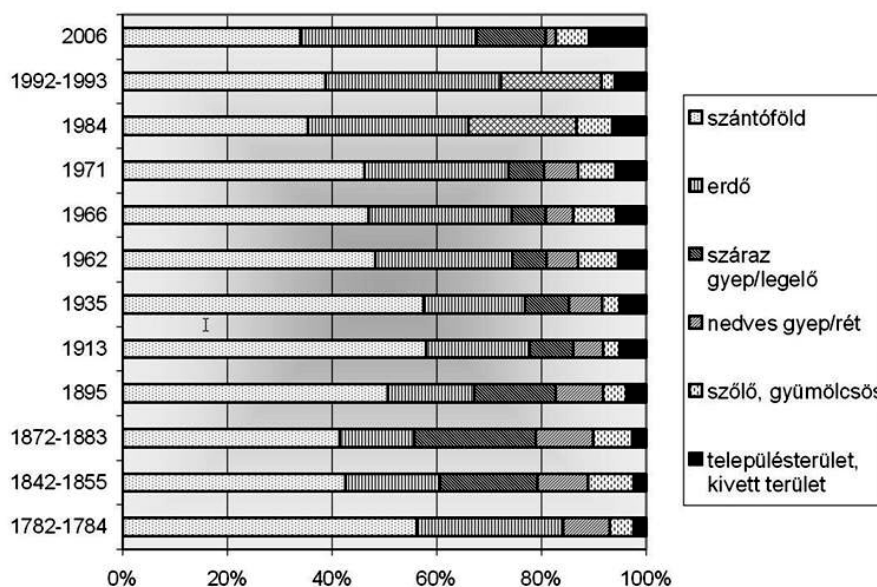
A II. katonai felmérés szelvényein „gyümölcsösként” kategorizáltuk a feltételezhetően főként gyümölcsfákkal beültetett, a dombok lábainál, a présházak között elterülő, gyepek területeket. Területük minimális a szőlőkéhez képest, de a térképen egyes szőlőhegyeken határozottan elkülönülnek azoktól. Ezek a területeken a szőlőhegyi térszerkezet hasonlóságot mutat ÉGETŐ (2001) megállapításaival, miszerint, a szőlők három részre tagolódtak: szőlőalj (hűvösebb, nedvesebb klíma, gyümölcsfák, vetemények), szőlőderék (szőlő), szőlőföl (melegigényes gyümölcsfák). Mintaterületünkön valószínűleg a többi szőlőben is megtalálhatók voltak a gyümölcsfák, ha arányuk a domináns szőlőhöz képest jóval kisebb is volt.

A III. katonai felmérés készítésének időszakában kezdődött Magyarországon a filoxéra pusztítása. Ez a pusztítás a felmérés térképein még kevésbé érzékelhető; a szőlő és gyümölcsösök területének csökkenése minimális. A csökkenés főként a kisecseti és szátoki szőlőkre korlátozódik, a művelési ág többi tömbje változatlan elhelyezkedésű. A filoxéra pusztításának nyomán jelentősen visszaesett a szőlőterületek aránya. A szőlőtermelés gyors újramelegedéséhez azonban csak a nagybirtokosok rendelkeztek elég tőkével (SZABÓ, 1988). Filoxéra utáni fajták: ezerjő, olaszrizling, mézesfehér. A csökkenő tendencia mélypontját az 1913-as 95 ha-ról szóló adat jelenti. Ezt követően a szőlők területének gyarapodása az 1960-as évekig tartott, majd folyamatosan csökkent, míg elérte a 2006-os 24 ha-os, minimális kiterjedést (1. ábra).

A szőlők felhagyásával párhuzamosan új, kis területű gyepek jelentek meg a felhagyott szántókon és a felhagyott szőlők helyén Romhány területén a Makray-hegyen, a Kók-hegy mellett és a Petresekben, de jellemző ez a mintaterület többi falvának egykori szőlőhegyeire és szántóira is. A felhagyott szőlők helyén kialakult mozaikos, száraz gyepek változatos élőhelyet biztosítanak a madarak számára, de megtalálható itt a védett bíboros kosbor (*Orchis purpurea*) (MALTINSZKY et al. 2008, PENKSZA et al. 2007, SZENTES et al. 2007), a tavaszi hérics (*Adonis vernalis*) és az árvalányhaj fajok (*Stipa* spp.), amelyek eredetileg lejtősztyeppék és ritkás, száraz bokorerdők növénye.

Uradalmi birtok volt a Romhánytól ÉK-i irányban fekvő Vérhegy, amelyen a 20. sz. első gyümölcsöst létesítettek (GEBLER és PAULOVIČS 2003). Ennek emlékéét őrzi a hegy lépcsőzetes, teraszos oldala. A szőlőtermesztés hanyatlásával növekedett a különféle bogyós gyümölcsök (ribizli, málna) termesztése, amely részben a helyi TSZ-ek, részben háztáji gazdaságok keretein belül történt. Az 1960-as évektől folyamatosan nőtt a gyümölcsösök területe, melyeket a Magyarnádor melletti nagyüzemi gyümölcsös Debercsény határához tartozó

I. ábra A mintaterület területhasználatának változásai 1782. és 2006. között
 Figure 1. Land use changes in the studied area between 1782 and 2006

része is gyarapított. Az 2001-es mezőgazdasági összeírás szerint a „kert, gyümölcsös” kategóriát a hobbiterkek „zártkert” minősítése is növelte.

A szántók átalakulási folyamatai

Az I. katonai felmérés mintaterületet érintő szelvényein a szántóföldek és a meredekebb domboldalak száraz legelői nem különíthetők el. A térképen sárgával jelzett kategóriába a nyomásos gazdálkodás miatt a műveletlenül hagyott földek is beletartoznak. A föld pihentetésének két módját ismerték. Ha a műveletlenül hagyott földet nem szántották fel, akkor parlagrendszerrel, ha a pihentetési idő alatt egyszer felszántották, nyomásrendszerrel beszélhetünk. Ez utóbbi esetben a bevetésre nem kerülő terület neve az ugar. Két nyomásos rendszer esetében ugar és őszi búza, háromnyomásos gazdálkodás esetén ugar, őszi búza és tavaszi búza jelentette a földművelési rendszer egységeit. Az ugarok, és aratást követően a tarlók legelőül szolgáltak a jószágnak. A jobbágycsaládok földjei sok, olykor 15-20 tagban feküdtek, a földeket időnként újraosztották. A birtokszerkezet mellett a parcellákat elválasztó mezsgyék, gyepsíkok nagy száma is hozzájárult a szántóföldi mezőgazdaság alacsony intenzitási fokához és a magasabb szintű tájdiverzitáshoz (HONVÁRI 2002).

Az 1782-ben és 1784-ben készített térképek alapján a vizsgált terület több mint felét borították szántók, száraz gyepek, parlagok. Sente és Debercsény község határának jelentős részét ez a kategória teszi ki.

A II. katonai felmérés térképén már határozottan elkülöníthető a szántó a száraz gyepektől és a legelőktől, ezért az első két felmérés területi összehasonlítása e kategóriáknál nehézségbe ütközik. Megállapítható hogy, a 19. sz. közepén szántóként művelt

területek az első katonai felmérés „szántó, száraz gyepek, parlag” kategóriájú területein belül találhatóak. A legnagyobb szántók Romhánytól ÉNy-ra és Szátok, Sente, Romhány, Kétdobony közötti alacsonyabb dombháton feküdtek.

A II. és a III. katonai felmérés elkészítése között a szántóföldek aránya összességében nem változott érdemben, azonban községenként vizsgálva már észlelhetők változások, Debercsényben fás legelők alakultak át szántóvá, Kétdobonyban és Kiseccset határában a szántók helyén legelőként azonosítható gyepek területeket találhatunk. Kiseccset esetében ez a folyamat a párhuzamos jelentős népességcsökkenéssel állhat összefüggésben ezért elképzelhető, hogy ezen területek egy része valójában nem legelő, hanem parlagterület volt. Romhányban a községtől D-re fekvő fás és fátlan legelőket váltották fel a szántóföldek, összhangban a falu népességének növekedésével (2. ábra).

A művelési ágak 20. sz-i változásának elemzéséhez már nem csak történeti térképekre, hanem községsoros adatokra is támaszkodhatunk. A lakosságszám és a szántók arányának párhuzamos növekedése a 19. sz. végétől a 20. sz. első négy évtizedéig jellemző (2. ábra). A szántó művelési ágú területek maximális kiterjedésüket, 3952 ha-t, 1935 körül érték el. Ettől az időponttól, az erdők területének növekedésével, folyamatos csökkenés jellemzi a szántó művelési ágat.

A 20. század közepétől a szántóművelés technikája, intenzitása, a tulajdonosi szerkezet és a művelési egységek mérete is változott. Az 1956-ban készített légifénykép a földosztás utáni, de az erőltetett szövetkezetesítés közötti állapotokat tükrözi. Összehasonlítva az 1987-ben készített felvétellel megállapítható, hogy egyes nagyüzemi táblák helyén három évtizeddel korábban akár 80–100 parcella is feküdt. A szántótáblák tagosítása során töredékére csökkent az ökológiai szempontból pozitív szerepű mezsgyék, szegélyek hossza is, ezzel csökkentve a szántók természetességi értékét.

Nedves rétek, vizenyős területek, állóvizek

A települések környékének meghatározó folyóvize a Lókos-patak. II. Rákóczi Ferenc is megemlíti a vízfolyást emlékirataiban az 1710-ben zajlott romhányi csata kapcsán (SZABÓ 1988). A ő beszámolóiban az első katonai felmérés szerint is elmondható, hogy a patak a 18. sz.-ban meglehetősen zabolátlan, természetes állapotú „vadvíz” volt. A Lókos mentén még a 20. sz.-ban is voltak mocsaras területek és többé-kevésbé állandó vízfelületek. Ezt látszik igazolni a Lókos mellett Romhány és Bánk között elterülő „Tóhely” dűlőnév is (GEBLER és PAULOVIČ 2003). A térképen több helyen szétválik a vízfolyás, majd összefut. Levéltári lajstromokban is fellelhető a patak kiöntései által okozott károk jegyzéke. Ebben a viszonylag természetes állapotban változás csupán 1960-ban következett be, amikor szabályozták és egyenes mederbe terelték. Hasonló, de csekélyebb mértékű szabályozásokra került sor a terület többi kisebb vízfolyása esetében is.

A 18. század végén a mocsárrétek és a nedves gyepek a területet behálózó patakok mentén, változó szélességű sávban húzódtak. Elhelyezkedésük és területük (8-10%) lényegében változatlan az első három katonai felmérés térképein. A III. felmérés szelvényein elkülöníthetővé váltak a természetesebb fás és az intenzívebben használt fátlan nedves gyepek. A fás, cserjés, nedves gyepek Szátok, Romhány és csekély részben Kétdobony határában, a Lókos-patak mentén húzódnak. Ez a területhasználati forma bizonyult a legállandóbbnak, megőrizte térfoglalását a 20. sz. derekáig, amikor a Lókos szar-

bályozták és kaszálói kiszáradtak, helyüket pedig többnyire szántók vették át. A szabályozás után a kaszálók és nedves rétek arányának csökkenése mérsékeltebben, de kimutatható a kisebb vízfolyások mellett is. Az egykori nedves kaszálók egyes népi használatú dűlőnevei, mint például Csátésok, Zsombikos, ma is utalnak a területek egykori jó vízellátottságára (GEBLER és PAULOVIKS 2003).

A 19. sz. közepén mocsár, vizenyős terület kategóriájába egyetlen kb. 10 ha-os, Szátoktól északra fekvő mocsaras foltot sorolhatunk a térkép szerint, melyet egyszerűen Tónak, később Hibniknek hívtak a feliratok alapján. Valószínű, hogy ezen az egy területen kívül is voltak kisebb-nagyobb időszakos mocsarak a patakok mentén és főként a Lókos völgyében. Mocsaras, vizenyős borításhoz az 1984-es topográfiai térkép szerint a kétbodonyi horgásztóhoz kapcsolódó nádasok és a Sente melletti „Tó”, valamint a Debercsény melletti patak völgyek egy része tartozik.

A mintaterület a vizsgált időszakban állóvizekben meglehetősen szegény volt. Az első katonai felmérés szelvényein egyetlen állóvizet azonosíthatunk. A tó a Felső-Szátok déli szegletében épült malom vízellátását biztosította. Területe mindössze 0,53 ha. Az első három felmérés térképein számos vízimalom található a területen. Feltételezhető, hogy nagy részükhöz kisebb felületű állóvizek is kapcsolódtak. A térképeken a 20. sz. második feléig nem azonosítható egyértelműen állóvíz. A mintaterület jelenleg egyetlen nagyobb kiterjedésű állóvize az 1970-ben, a helyi termelőszövetkezet által a Sentei- és Kétbodonyi patakok felduzzasztásával létesített horgásztó. Területe 14 ha, mely tulajdonjogilag Kétbodony, Kisecset és Sente között oszlik meg. A mintaterületen kívül de annak közelében fekszik a Bánki-tó, melynek érdekessége, hogy az I. katonai felmérés térképén az 1780-as években mérete a mai többszörösét teszi ki, mélyen benyúlik a Lókos völgyébe.

A beépített területek terjeszkedése, közlekedési hálózat fejlődése

A vizsgált terület népességéről 1784–1787-től, tehát az I. katonai felmérés korából állnak rendelkezésre adatok. Ekkor a hat falu teljes lakossága 3009 fő. Ebben az időben is Romhány a legnépesebb település, de a népesség falvak közötti eloszlása ekkor még kevésbé aránytalan. Az I. katonai felmérés térképszelvényein az összes mai település „magja” megtalálható. A felmérés tanúsága szerint Romhány területének nagy része a 18. sz. végén a Lókostól északra fekvő területre esik. Kisebb településrészek vannak a Lókos-patak hídjának másik oldalán, ettől délre a későbbi Domb falurész helyén és a Romhányból Bánkra vezető úttól délre a mai Kispusztá helyén. A mai Kétbodony elődei, Alsó- és Felső-Bodony jól elkülöníthetőek a korabeli térképen. Mindkét falurész körül elszórt lakóterületek fekszenek. Kétbodonyhoz hasonlóan Szátok község is két településrésze különül el, Felső- és Pusztá-Szátokra. Sente és Debercsény a katonai felmérés térképe szerint egybefüggő településterülettel rendelkeznek. Kisecset esetében szembeötlő, hogy a falu területének a többi községhez viszonyított aránya jóval meghaladja a későbbi vagy a mai arányokat. A 18. sz. végén található Kisecsetől keletre egy kisebb településrész, mely mai értelemben vett „pusztá” vagy, a közeli nagy kiterjedésű szőlők miatt, vincellérházak csoportja lehetett.

A 19. sz. elején csökkenés következett be a lakosság lélekszámát illetően, majd folyamatos gyarapodás indult meg. A második katonai felmérésen látható Romhány déli falu-

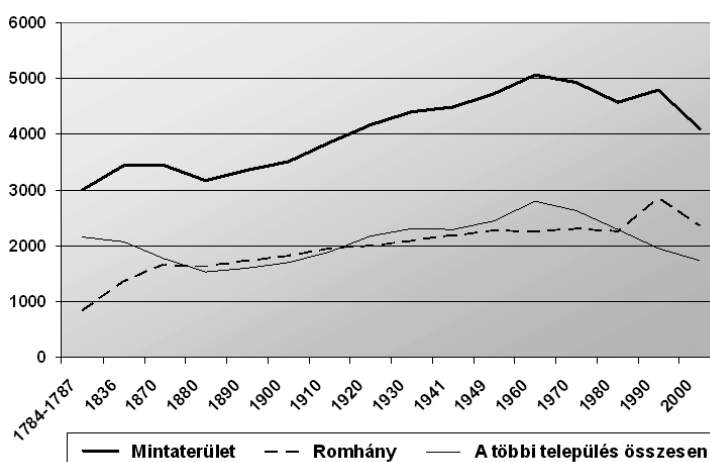
részének, a Dombnak a kiépülése. A Domb a 19. sz. közepére a jelentős népességnövekedéssel összhangban, kb. 50–60 év alatt jelentős mértékben növelte a falu területét. A mintaterület többi településének területére a mérsékelt növekedés vagy a stagnálás jellemző.

A harmadik katonai felmérés idején megfigyelhető a falvak környékén a tanyák, puszták nagyobb száma és az előző térképhez képest nagyobb kiterjedése is. Romhány esetében ezek a Laszkáry puszta, Kastelka puszta és Újvilágos puszta. Ezek a majorok a falu földbirtokosainak tulajdonában voltak. Ettől az időszaktól kezdődően, a mintaterület gyarapodó lélekszámával összefüggésben folyamatosan nő a szántóterületek aránya egészen az 1935-ös maximális értékig.

A 19. század vége és az 1990-es évek közötti időszakban a legnagyobb területi gyarapodás Romhány esetében mutatkozik. A 20. sz. folyamán három ipari létesítmény is települt ide. A legjelentősebb a Zalakerámia Rt. romhányi gyáregysége melynek őse 1924-ben létesült (SZABÓ 1988), 1974-re megépült a második gyáregység az R2, 1981-re a harmadik az R3. Ezzel a gyár a környék falvainak legnagyobb és legjelentősebb munkaadójává vált és jelentékeny hatást gyakorolt a falu társadalmi viszonyaira és gazdaságára. 1969-ben indította el tevékenységét a Váci Híradástechnikai Anyagok Gyárának romhányi gyáregysége. Ezt követte a Gránit Csiszolószerszám és Kőedénygyártó Vállalat Widenta gyárának beindulása. A 20. sz. második felében építették be a Romhányból Szátokra vezető út bal és jobb oldalán a falu után fekvő területet.

Ugrásszerűen nőtt a beépített terület a többi község esetében is. Szátok és Kétdobony különálló településrészei egybeépültek, a 20. sz. különböző periódusaiban új területeket vontak a lakóövezetbe. Az 1872-es településterületek nagysága 193 ha volt, 2006-ra 757 ha-ra nőtt az ennek a kategóriának megfelelő kivett területek részesedése. A gyarapodás majdnem négyszeres.

Az 1990-es évek elején készített topográfiai térképen még nem jelenik meg, de az évtized második felében egyre erőteljesebb, és az 1998-as CORINE felszínborítási térképen megjelenik a Kétdobonyi-tó melletti hétvégi telkes övezet fejlődése. Sok, elsősorban budapesti pihenni vágyó vásárol hobbitelket, hétvégi házat a tó fölé magasodó Benedek-hegy oldalában és a szomszédos domboldalakon.

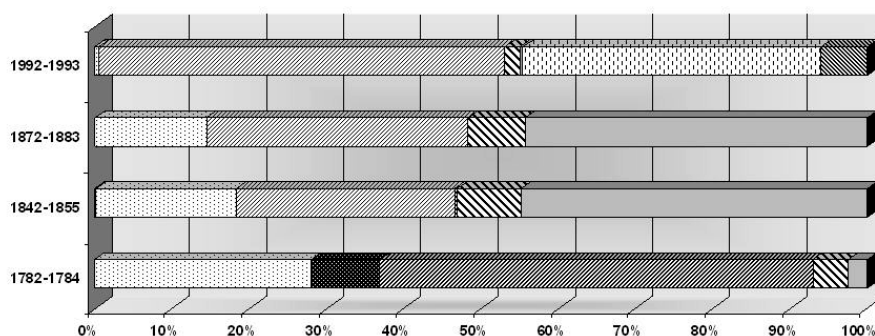

2. ábra A mintaterület népességének változása 1784 és 2000 között
 Figure 2. The population changes of the study area between 1784 and 2000

Lélekszám tekintetében a vizsgált falvak közül a 20. sz. második felében egyre inkább kiemelkedett Romhány, melynek lakossága 1990-ben érte el a 2852 fős maximumot. A falu népességének gyarapodása és a korábbiakban ismertetett ipari üzemek terjeszkedése a beépített területek jelentős bővüléséhez vezetett. Az előző folyamattal párhuzamosan a kisebb falvak lakossága az 1960-as, 1970-es évektől csökkenni kezdett. A csökkenés részben a nagyobb községekbe (Romhányba), városokba áramlással, részben a születésszám csökkenésével magyarázható. A népesség elöregedése és elvándorlása a hagyományos, extenzív gazdálkodási formák visszaszorulásához is hozzájárult. 1960-ban 5069 fő, 2000-ben 4105 fő a mintaterület lakossága (2. ábra).

A táj hasznosítási intenzitásának és természetességének változása

Az intenzitási index értéke az I., II. és III. felmérésnél 4,08 ; 5,15 és 5,19 az időben előrehaladva folyamatosan növekszik.

Területhasználat intenzitás skála

1 - legalacsonyabb 10 - legmagasabb intenzitású használat

□ 1 □ 2 ■ 3 ▨ 4 ▩ 5 ▪ 6 □ 7 ▨ 8 ▩ 9 ■ 10.

3. ábra Az egyes használat-intenzitási kategóriák aránya a vizsgált korokban
Figure 3. The proportion of intensity categories in different time periods

A 20. sz. végi topográfiai térkép szerinti állapotok szerint az intenzitás index megemelkedik 5,88-ra. Ez a változás elsősorban annak köszönhető, hogy jelentősen megnőtt az ültetvényszerűen művelt erdők aránya, de közrejátszik az ipar és településterületek terjeszkedése és a mezőgazdaság intenzívebbé válása is (3. ábra).

A természetességi index a négy felmérés során a következőképpen alakul: 2,40 (I. Katonai felmérés); 2,82 (II. katonai felmérés); 2,84 (III. katonai felmérés); 3,42 (topográfiai térkép, 1992,1993). Az utóbbi, leromlást jelző értékért szintén a telepített erdők a felelősek, melyekre jellemző az idegenhonos fajok nagy aránya és az erdő természetességi ismérveinek nagyfokú hiánya (4. ábra).

4. ábra Az egyes természetességi kategóriák aránya a vizsgált korokban
 Figure 4. The proportion of naturalness categories in different time periods

Összefoglalás

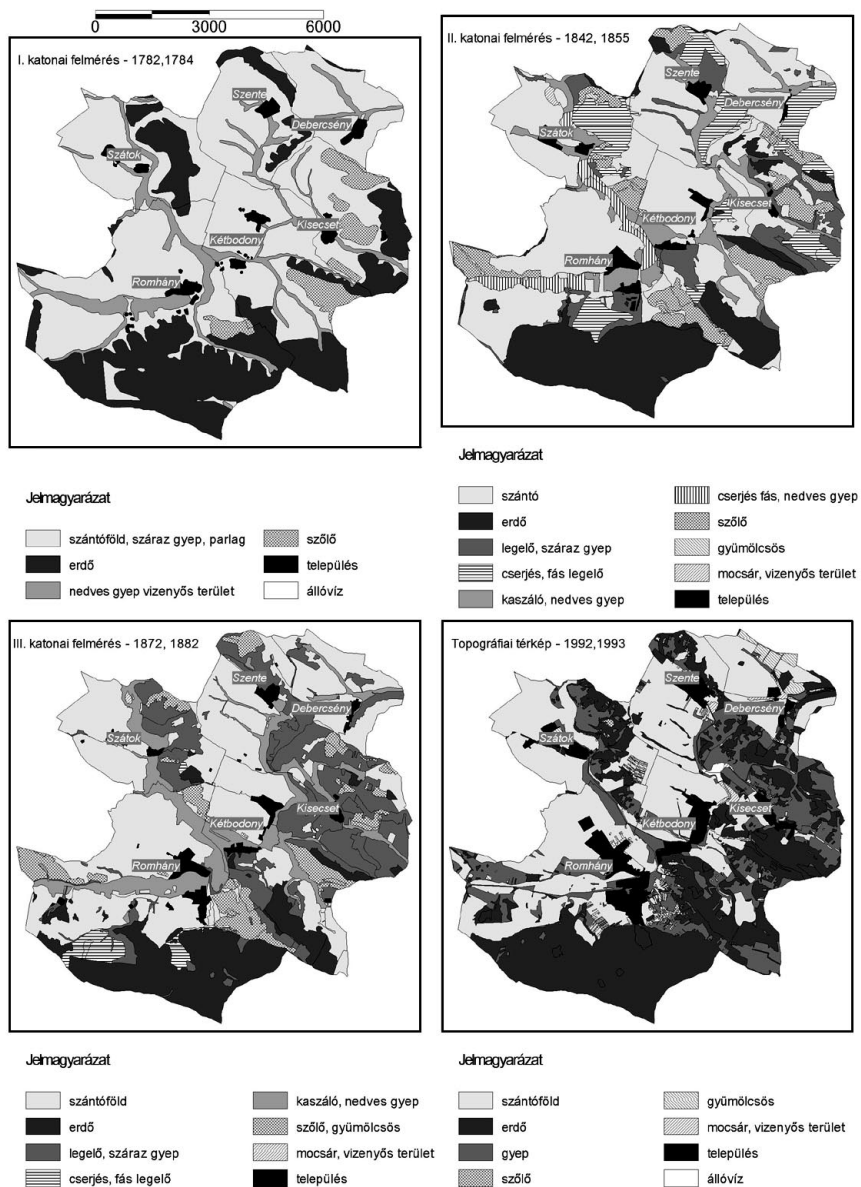
Mintaterületünkön a jelenlegi felszínborítási egységek szerkezetére számos tekintetben magyarázatot ad a tájtörténeti elemzés. Az évtizedekkel, évszázadokkal ezelőtti terület-használat, földhasználat a művelés megszűnése után is meghatározója a táj vegetációjának, felszínborításának. Szemléletes példa erre az egykori szőlőhegyek és felhagyott legelők esete: a rajtuk kialakult spontán szukcessziós folyamatokat valószínűleg még hosszú évtizedekig befolyásolja az egykori tájhasználat típusa.

A tájtörténeti vizsgálat során feltárt felszínborítás-változási folyamatok (5. ábra) az alábbiakban foglalhatók össze: Az eredeti vegetációt, az erdőt a 18. század végéig, a rendelkezésre álló első felszínborítást ábrázoló térkép készítéséig már jelentős mértékben visszaszorította az emberi tevékenység. Az I. felmérés idején is megtalálható már a területen a szőlők egy része, valamint meghatározók a nagy kiterjedésű száraz gyepek és a szántóföldek.

A 18. sz. végétől jelentősen növekedett a szőlőterület, a vizsgált falvak országos viszonylatban is említésre méltó borászati szereppel bírtak. A virágzó szőlészeti és borászati kultúra sorsát a 19. sz. végi nagy filoxerajárvány pecsételte meg, mely után csak részben történt meg a szőlők újratelepítése.

A 19. sz. során legelők és szőlők bővülésével az erdők aránya egyre csökkent, majd a mélypontot valószínűleg a század utolsó évtizedében érte el. A 20. században Trianon után, de leginkább a II. világháborút követően lendült fel az erdőtelepítés ügye. A főként egykori legelőkre, szántókra történő telepítéseknek köszönhetően a III. katonai felmérés és az 1980-as években készített topográfiai térkép készítése között eltelt kb. száz esztendőben, az erdők területe több mint kétszeresére nőtt.

A felszínborítás változása a mintaterület településeinek területén

5. ábra A mintaterület felszínborításának változása a vizsgált időszakban
 Figure 5. The change of land cover in the studied area in the investigated time period

A nedves gyepek, kaszálók hasznosítási formája mutatta a legnagyobb állandóságot a történelem folyamán, mind elhelyezkedését, mind területnagyságát tekintve. A Lókos-patak mentén egészen az 1960-as évekig, a patak szabályozásáig folytatták a hagyományos gyepgazdálkodást.

A települések belterületének bővülése minden községben folyamatos, de legjelentősebb Romhány esetében. Ez köszönhető annak, hogy Romhány térségi relatív központi szerepe miatt és a szocialista iparosítás folytán a 20. sz. második felében a migráció célpontjává tette, ami együtt járt a környékbeli falvak lélekszámának csökkenésével.

A használati-intenzitási és a természetességi indexeket vizsgálva a III. katonai felmérés időszakáig fokozódó használati-intenzitást és romló természetességi állapotokat konstatálhatunk. Ez a folyamat főként a szőlőművelés és a legeltető állattartás fokozódó térnyerésének köszönhető az említett időszakban. Az elmúlt bő kétszáz esztendő mezőgazdasági fejlődésének és a tájhasználati formák átalakulásának tükrében az sem meglepő, hogy a 20. század során ezek a mutatók természet- és tájvédelmi szempontból szintén nagymértékű leromlást tükröznek. Annál érdekesebb megvizsgálni, hogy ezeknek a mutatóknak a 19. és a 20. század végi állapotok közti változása mely tájhasználati formák mennyiségi és minőségi változásából származik. Az összesített tendenciával ellentétes folyamat, hogy a kiterjedt szőlőhegyek főként alacsonyabb intenzitási értékkel jellemzett és kedvezőbb természeti állapotú gyepekké és erdőkké alakultak. Az erdőtelepítések főként ültetvényszerűen művelt, tájidegen fajokkal történtek, így ennek a művelési ágának a térnyerése nem hatott a növekvő természetesség irányába. A nagyüzemi szántóföldi növénytermesztés kialakulása és a lakó- és iparterületek terjeszkedése pedig egyértelmű terhelésfokozóást jelentett a mintaterület egészére nézve.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton köszönöm Konkolyiné Gyuró Évának a dolgozat készítése során nyújtott értékes tanácsait és útmutatásait. Köszönettel tartozom a Hadtörténeti Térképtár munkatársainak nélkülözhetetlen segítségéért is.

Irodalom

- BAGYINSZKI F., BAGYINSZKI F. 2005: Kétdobony története. Kétdobony Község Önkormányzata. Kétdobony. 431 p.
- DANYI D., DÁVID Z. (szerk.) 1960: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya. Központi Statisztikai Hivatal könyvtára. Budapest. 389 p.
- ÉGETŐ M. 2001: Szőlőművelés és borászat. In: Paládi-Kovács A. (szerk.): Magyar néprajz. II. Gazdálkodás. Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 527–595.
- GEBLER V., PAULOVIK K. 2003: Romhány határának és belterületének néprajzi nevei. 20 p.
- GYÖRFFY Gy. 1998: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Akadémiai Kiadó. Budapest. 714. p.
- HONVÁRI J. (szerk.) 2002: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. sz. közepéig. Aula Kiadó. Budapest. 682 p.
- KENÉZ Á., SZEMÁN L., SZABÓ M., SALÁTA D., MALATINSZKY Á., PENKSZA K., BREUER L.† 2007: Természetvédelmi célú gyephasznosítási terv a pénzesgyőr-hárskúti hagyásfás legelő élőhely védelmére. Tájökológiai lapok 5: 35–41.
- KONKOLYNÉ GYURÓ É. 1990: A tájpotenciál és a tájhasználat összefüggései a Zempléni-hegységben. Kandidátusi Értekezés. Kézirat. 158 p. + mellékletek.
- KONKOLYNÉ GYURÓ É. 1995: A táj mező- és erdőgazdasági hasznosítása a Zempléni-hegységben a megtelepedéstől a XIX. század közepéig. Erdészettörténeti Közlemények 20: 5–53.

- KONKOLYNÉ GYURÓ É. - NAGY D. 2005: Táj- és természetvédelmi tervek rendszere. Modellterv a Zempléni-hegység térségére. p. 57. Háttér tanulmányok. p.43. Mellékletek. A3. p. 28. Konkoly Mérnöki Iroda. Budapest.
- KONKOLYNÉ GYURÓ É. 2006: A Füzéri-medence és a Nagy-Milic térségének tájtörténeti elemzése. A tájhasználat intenzitás értékelése és intenzitás javaslat. Tanulmány. pp 13–37. In Táj- és természetvédelmi tervek rendszere Zempléni modellterv II. ütem. Módszertani javítások. Kutatási jelentés Melléklet 3. Konkoly Mérnöki Iroda Kft.
- KONKOLY GYURÓ É. 2006: Tájökológiai és -tervezési glosszárrium. Szakmai egyeztetési anyag. Budapest. 33 p.
- MAROSI S., SOMOGYI S. (szerk) 1990: Magyarország kistájainak katasztere. MTA FKI. Budapest. I.–II. köt. 1023 p.
- MALATINSZKY Á., SILLER I., PENKSZA K. 2008: Abandoned loess grape yards as refuges of rare steppe plant species. *Cereal Research Communications* 36: 1139–1142.
- NAGY A., PENKSZA K. 2006a: Élőhely-értékelési lehetőségek dél-tiszántúli és veresegyházi területeken természetességi mutatók alapján. *Tájökológiai Lapok* 4: 115–125.
- NAGY A., PENKSZA K., 2006b: A Vésztő-Mágor Természetvédelmi Terület élőhelyterképe. XXVI. Vándorgyűlés, Budapest, 2006. 11. 9–10. pp. 97–104.
- NAGY A., PENKSZA K. 2007: A Vésztő-Mágor Természetvédelmi Terület élőhelyterképe, és környezetgazdálkodási-természetvédelmi értékelési lehetősége. *Tájökológiai Lapok* 5: 103–116.
- NAGY A., BALOGH Á., PENKSZA K. 2005: Összehasonlító élőhely vizsgálatok dél-tiszántúli és veresegyházi területeken a természetességi állapotok alapján. IV. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium kiadványkötete. pp. 307–311.
- NAGY A., PENKSZA K., LABORCZI A., KISS T. 2007a: Possibilities for environmental management evaluation on the basis of habitat mapping. *Lucrări Științifice* 9: 117–124.
- NAGY A., PENKSZA K., LABORCZI A., KISS T. 2007b: Habitat mapping of Vésztő-Mágorpuszta (South-East Hungary) protected natural area. *Lucrări Științifice* 9: 125–132
- NAGY A., MALATINSZKY Á., PÁNDI I., KRISTÓF D., PENKSZA K. 2007c: Élőhelycsoportok kialakítása táji szintű összehasonlításhoz I. *Tájökológiai Lapok* 5: 363–369.
- NAGY D. 2003: Tájtörténeti kutatások a Gömör-Tornai-karszton I. pp 107–143. In.: BOLDOGH S. (szerk.) *Kutatások az Aggteleki Nemzeti Parkban. ANP füzetek II. Jósvafő.*
- PENKSZA K., TASI J., SZENTES SZ. 2007: Eltérő hasznosítású Dunántúli középhegységi gyepek takarmányértékeinek változása. *Gyepgazdálkodási Közlemények* 5: 1–8.
- PRÓNAY P. 1780: A szőlőknek plántálásáról, helyes műveléséről és a boroknak rendes megtartásáról való oktatás. 64 p.
- RADVÁNYI F. 1710-1716: Adatok Nógrád megye történetéhez.
- SZABÓ I. 1988: Romhány története. *Nagyközségi Közös Tanács. Romhány.* 228 p.
- SZABÓ M., KENÉZ Á., SALÁTA D., MALATINSZKY Á., PENKSZA K., BREUER L.† 2007: Természetvédelmi-gyepgazdálkodási célú botanikai vizsgálatok a pézsmagyőr-hárskúti hagyásfás legelőn. *Tájökológiai Lapok* 5: 27–34.
- SZENTES SZ., KENÉZ Á., SALÁTA D., SZABÓ M., PENKSZA K. 2007: Comparative researches and evaluations on grassland management and nature conservation in natural grasslands of the Transdanubian mountain range. - *Cereal Research Communications* 35: 1161–1164.
- [http1://www2.arcanum.hu](http://www2.arcanum.hu)
[http2://www.takarnet.hu](http://www.takarnet.hu)

Statisztikai kiadványok

- A népmozgalom főbb adatai községenként V. köt. 1828–1900, Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal. Községsoros adatok 1895–1984.
- Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Földterület III. Községsoros adatok. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Nógrád megye statisztikai évkönyve 1990. Központi Statisztikai Hivatal. 1991. Salgótarján.
- Nógrád megye statisztikai évkönyve 2000. Központi Statisztikai Hivatal. 2001. Salgótarján.
1960. évi népszámlálás. 3. Nógrád megye személyi és családi adatai. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1962.
1980. évi népszámlálás. 12. Nógrád megye adatai. Központi Statisztikai Hivatal. 1981. Salgótarján.

Felhasznált térképek:

Az I. katonai felmérés. Térképszelvényei: XV-16 (1782), XVI-17 (1782), XIV-16 (1784), XIV-17 (1784), (1:28800), Hadtörténeti Térképtár

A II. katonai felmérés. Térképszelvényei: XXXIII-46 (1842), XXX-47 (1842) (1:28800), Hadtörténeti Térképtár

A III. katonai felmérés. Térképszelvényei: 4862/2 (1872), 4863/1 (1883) (1: 25 000), Hadtörténeti Térképtár
 Újfelmérés: Térképszelvényei: 4862/2 (1923), 4863/1 (1923) (1:25 000), Hadtörténeti Térképtár

Katonai felmérés. Felmérés ideje: 1932 (1:25000), Hadtörténeti Térképtár

Katonai felmérés. Felmérés ideje: 1952, Szelvények: I-34-03-A-b, I-34-03-A-d, I-34-03-B-a, I-34-03-B-c, (1:25000), Hadtörténeti Térképtár

Katonai felmérés. Felmérés ideje: 1959, Szelvények: I-34-03-A-b, I-34-03-A-d, I-34-03-B-a, I-34-03-B-c, (1:25000), Hadtörténeti térképtár

Katonai felmérés. Felmérés ideje: 1971, 1979, Szelvények: I-34-03-A-b, I-34-03-A-d, I-34-03-B-a, I-34-03-B-c, (1:25000), Hadtörténeti Térképtár

Katonai felmérés. Felmérés ideje: 1987, 1988, 1989, Szelvények: I-34-03-A-b, I-34-03-A-d, I-34-03-B-a, I-34-03-B-c, (1:25000), Hadtörténeti Térképtár

Topográfiai térkép, Felmérés ideje: 1992, 1993, Szelvények: 75-221, 75-222, 75-223, 75-224, 85-441, 85-442, 85-443, 85-444, (1:10 000), FÖMI

Archív, katonai légi fényképek: 1956, 1979, 1980, 1986, 1987, Hadtörténeti Térképtár

Corine Land Cover 1:50 000 felszínborítási térkép: 1998, FÖMI

HISTORICAL LAND USE RESEARCH ON A STUDY AREA OF CSERHÁT MOUNTAINS

G. ZAGYVAI

University of West Hungary, Institute of Environmental Sciences,
 H-9400 Sopron, Bajcsy-Zsilinszky út 4. e-mail: zagyvai@emk.nyme.hu

Keywords: historical land use, changing of land cover, intensity of land use, naturalness

The paper presents the results of a historical landscape assessment focused mainly on the investigation on the land use changes in the area of Cserhát mountains during the two last centuries. The assessment has been based on historical maps, archive aerial photographs, archive statistical and literature data, local historical records and the opinions of local stakeholders. Common land cover categories of the first three historical map series and the topographical map of 1990s at the scale of 1:25000 were identified. In addition, we used other military maps and aerial photographs and statistics from the 20th century and assessed the main processes in land cover change. To the Naturalness and land use intensity value categories have been attached to each identified land cover categories. The definition of the values has been based on referenced literature, but adjusted also to local conditions. It has allowed to calculate indexes of the whole study area for the mentioned time period. Both the land use intensity and the naturalness index show the continuous, but different increase of pressures on landscape and at the same time its degradation in ecological conditions.